

Staver som brytes og kirker som faller

Vedlikehold og rivning av kirker
i middelalderen

Det har i de siste årene vært drøftet hva som bør gjøres med nyere kirker det ikke lenger er behov for. Ved siden av mulig salg og bruksendring, er det foreslått at rivning kan være et alternativ dersom kirkene er i dårlig stand. Mange har reagert på et slikt forslag, fordi det virker for dramatisk å rive en kirke. Artikkelen, som har en designhistorisk tilnærming, spør om hvilket forhold Kirken som institusjon hadde til vedlikehold og rivning av kirker i middelalderen.

AV JØRGEN H.
JENSENIUS

Bakgrunn

I DAG ER DET 1620 KIRKER som faller inn under statskirken i Norge. 220 av dem er fredet, deriblant 170 steinkirker og 28 stavkirker. 760 er erklært verneverdige – de aller fleste av dem fordi de ble oppført før 1850. Alle trekirker reist fra kristningen på 900-tallet frem til byggingen av de senere stav- og steinkirkene, ble revet i middelalderen. Av trekirker antatt reist mellom år 1131 og Svartedauden i år 1350, er det i dag bevart 26. I tiden fra 1800 til 1885 ble det revet 59 stavkirker. Frem til i dag har kanskje mer enn ett tusen stolpe-, stav-, reisverks-, lafte- og steinkirker blitt revet i Norge. Kirkene ble revet av ulike årsaker. Det kunne være fordi de var ødelagt, hadde fått vesentlige mangler eller det ikke lenger var bryet verdt å reparere eller bygge

SIVILARKITEKT, DR. ING. JØRGEN H. JENSENIUS (f. 1946) er spesialist på oppmåling og dokumentasjon av middelalderens trekirker i Norge. Han har arbeidet hos Riksantikvaren og ved Norsk Institutt for Kulturminneforskning i Oslo, og er nå tilknyttet Universitetet i Tromsø.

om. Det kunne også være et ønske om å oppgradere kirkebygget, gi det en ny form, ta i bruk andre materialer, eller å gjøre kirkene større på grunn av et økt plassbehov.

Kilder for kirkebygging

Man kan i dag ikke med sikkerhet si noe om håndverkernes og byggherrenes overlegninger, intensjoner og ønsker i middelalderen, men man kan finne spor etter deres handlinger. Håndverk er tradisjon, og byggetradisjon er overlevering av kunnskap om bygningers form. I arbeidet med å reise en bygning, om den var enkel eller komplisert, var det likheter i fremgangsmåten: planlegging, design, materialbehandling, konstruksjon og montering. Brukstiden for bygninger kunne også ha fellestrekk: tillaging, vedlikehold, reparasjon, ombygging og eventuell rivning. Kirker har vært ulike i økonomi, form, størrelse, materialer og konstruksjon, men behandlingen av materialer og konstruksjoner fulgte verktøyet, og verktøyet var tilpasset kroppen til håndverkeren. Siden tømmer er tømmer og stein er stein, kunne håndverkere reise fra land til land og utføre sitt arbeid, om de tok hensyn til tidens stil og lokal praksis.

På grunn av slike materialtekniske fellestrekk kan bygningsarkeologen gjenkjenne spor i bygninger, og langt på vei forklare ulike kirkers bygningshistorie. Håndbåren kunnskap er uløselig knyttet til håndverkets utførelse. Den kan avleses i objektene selv, av dem som kjenner håndverkstradisjonen. Slik kunnskap kan bare i liten grad formuleres i ord og har derfor sjelden vært skrevet ned. Det som finnes av skriftlig kildemateriale er ofte deskriptive tekster som gir beskrivelser av bygninger. Tekstene er gjerne forfattet av ikke-håndverkere og kan ha en tvilsom informasjonsverdi. Det finnes også en rekke attributive tekster som er bevisste tolkninger, gjerne med bruk av metaforer, fjernt fra erfaringer i byggepraksis. Endelig er det normative tekster som beskriver fremgangsmåter som foreslås utført. I slike tekster kan man finne nyttig informasjon om daglig praksis. Men ved å settes sammen kan slike spredte kilder fra hele Nord-Europa, gjerne med flere hundre års mellomrom, beskrive en generell tilnærming til de mange ulike bygningene som ble innviet til kirker.

Vedlikeholdsplikt

Biskopene var opptatt av strategiske beslutninger om planlegging, økonomisk sikring og ideologisk og rettslig kontroll av personer, samt av steder og ting som lå under deres domsmyndighet. Det hadde vært en lang tradisjon gjennom middelalderen for biskopens *visitas* – en offentlig inspeksjon av en sognekirke utført av biskopen eller en som var bemyndiget – for å korrigere presters og menigheters eventuelle misbruk.¹

Den europeiske praksis med *visitas* i årene 700–900 kan ha vært forbilde for hvordan man senere handlet i Norge. Da pave Gregor II (715–731) anbefalte biskop Bonifacius til det frankiske folk i desember

Kirkens inntekter og de troendes ofringer skulle deles i fire deler: (...) én fjerdedel til kirkens vedlikeholdsfond

722, beskrev han hvordan Kirkens inntekter og de troendes ofringer skulle deles i fire deler: først tre fjerdedeler til biskopen, prestebordet og de fattige, og så én fjerdedel til kirkens vedlikeholdsfond.² Ved synodene i Clafesho i England i år 747 og 786 ble *visitas* fastslått som en av biskopenes viktigste plikter.³ I Frankfurkapitularet fra juni 794 står det at bygninger og tak på

kirker må bli reparert av dem som eier kallet. Erkebiskop Hincmar av Reims laget en standard for *visitas* i sin forordning fra år 852.⁴ Dette er en liste over hva som skulle undersøkes hvert år, av sokneprester og kapellaner, og bli innberettet før juli til erkebiskopen.⁵ Spørsmålene tok for seg menighetens liv, inntekter og ivaretagelse av realkapitalen, bygningenes inventar og selve bygningen. Det var blant annet spørsmål om hva slags tak kirken hadde, og om den hadde hvelv og om fugler bygget reder der. Det ble også spurt om kirken hadde et beskyttet gårdsrom og om det var glugger i veggene.⁶ Herard av Tours (856–71) skrev en tilsvarende samling forskrifter med 140 spørsmål, og biskop Regino fra Prüm ved Speyer (ca. 915) laget rundt år 906 en liste etter mønster av listen til erkebiskop Hincmar.⁷ Her ble det spurt om bygningenes ytre tilstand, vedlikehold og renholdet inne i kirken.⁸ Det ble forutsatt at kirkene skulle ha hvelv og tak som var i god stand. Man gjentok stadig sin bekymring for takenes tilstand, der ofte de største råteskadene oppsto.⁹

Ved regelmessig *visitas* skulle lokale problemer løses. Kilder forteller at i år 943 minnet erkebiskop Odo av Canterbury (942–958) sine biskoper om den årlige *visitasjonsplikten*.¹⁰ På en synode i London, innkalt av kong

Edmund I (reg. 940–946), ble det vedtatt at biskopene skulle vedlikeholde kirkene i sitt bispedømme med inntektene fra egne gårder.¹¹ Hvordan inntektene ble fordelt mellom personstøtte og vedlikehold kunne variere. I Ælfrics hyrdebrev til biskop Wulfsig III fra ca. år 993 ble det sagt at presten skulle dele tienden i tre, der én del var for vedlikehold av kirken, den andre delen til de fattige og den tredje til prestebordet.¹² I egenkirker der summen ble delt i fire, kunne eieren disponere de siste tre delene.¹³ I Gratians samling av kirkeretter, fra ca. år 1139, ble det sagt at visitas var tilstrekkelig hvert tredje år.¹⁴ Pave Innocens IVs konstitusjon fra 1246 tillot at man bare visiterte hovedkirkene.

For at en bygning skulle kunne innvies, måtte i prinsippet biskopen delta i forvaltningen av kirkene, antageligvis også med å godkjenne nye bygninger. De norske landskapslovene foreskrev at biskopen skulle komme til kirkene med jevne mellomrom, men man vet ikke hvordan dette ble praktisert.¹⁵ I kristenrettene står det lite om biskopens rolle i forvaltning, drift, vedlikehold og utvikling av bygningene, men en visitas kan ha gitt ham innblikk i den del av eiendomsdriften som siktet mot å opprettholde eiendommens yteevne. Driften omfattet ulike oppgaver for en kirke som var i bruk, slik som innkjøp av forbruksutstyr, reparasjoner, rengjøring, styring, overvåkning og passing. Kristenrettene var derimot mer detaljerte når det for eksempel gjaldt hvor mange mann biskopen kunne ta med på sin visitas, hvordan de skulle huses og bevertes, og hvor mange hester som skulle stilles til rådighet for hans følge.¹⁶

Betingelser for gjeninnvielse

Årsakene til skader på kirker kunne være mange, som krig, vandalisme, naturskade, brann og dårlig utførte ombygginger, i tillegg til vanlig, daglig slitasje. Egbert, erkebiskopen av York, bestemte i år 747 at hvis bare en mindre del av veggene ble gjenoppbygget, var det tilstrekkelig å velsigne kirken med vievann. Bygningens kirkerettslige status ved innvielse var knyttet direkte til merkingen av veggens overflater, omtrent i rekkehøyde fra gulvet. Dersom større deler av veggene måtte gjenoppbygges, var det nødvendig med ny innvielse av kirkebygningen.¹⁷ I disse reglene synes det knapt å ha blitt skilt mellom små og store kirker, mellom tre- og steinkirker. I Gratians samling het det at bygningen skulle gjeninnvies når det var brudd i

altersteinen, når alteret var blitt forskjøvet eller steinplaten over relikviestemmet var skadet.¹⁸

Også i kilder etter 1000-tallet het det at selv om en kirke ble gjenreist med de samme materialene som opprinnelig hadde vært brukt, var det nødvendig å innvie kirken på nytt. Grunnen var at den nye bygningen snarere ble sett på som en kopi av den som hadde vært der tidligere.¹⁹ Rufinus (ca. – 1190) sa at når bygningens ytre gestalt (*forma*)²⁰ ble forandret, ble også bygningens indre vesen (*substantia*)²¹ forandret. Tak må ha blitt reparert ofte, og det må ha vært store skader før kirken var ansett som ubrukelig. I 1212

Det må ha vært store skader før kirken var ansett som ubrukelig

sa pave Innocens III at en kirke var å anse som ødelagt, og derfor måtte gjeninnvies, om taket hadde rast ned, fordi det indre av kirken da ofte også var blitt skadet. I steinkirker som brant ble gjerne pussene ødelagt (*decrustatio*), og det var på pussene innvielseskorsene var malt og merket med krisma.²² Som hovedregel var allikevel kirkebygningen stadig å anse som intakt så lenge veggene sto. Pave Gregor IX bygget på denne tradisjonen da han skrev et dekret i 1234 om at bare ødeleggelse av størstedelen av veggene krevde gjeninnvielse.²³ Problemet ble tatt opp i Biskop Arnes kristenrett, som ble vedtatt på Alltinget på Island i 1275. Der het det at hvis bare kirketaket brant, og ikke veggene, trengtes ingen gjeninnvielse.²⁴

I den islandske lovsamlingen Grágás, som antagelig ble nedtegnet etter år 1100, sto det at dersom en leilending bodde på et kirkebol og kirken forfalt slik at man ikke kunne holde gudstjeneste der i et hvilket som helst vær, skulle han sende bud til jordeieren for at han skulle komme og sette kirken i stand.²⁵ Det var også påbud om å bygge en kirke opp etter brann. Det het at dersom en kirke brant, slik at man ble nødt til å bygge en annen, skulle den bygges der biskopen ville, og så stor som han ville, og han kunne kalle den det han ville.²⁶ Den samme funksjonelle tankegangen ble vist i regelen i Sjællandske Kirkelov fra ca. år 1170, som sa at en kirke bare kunne gjeninnvies om den var så beskadiget at det ikke kunne holdes gudstjeneste i den.²⁷ I den Skånske Kirkelov sto det mer indirekte positivt at kirken kunne innvies på nytt om den var så skadet at kanonisk rett tillot det.²⁸

Kristenrettene

Både kvaliteten på og brukstiden for en kirke avhang av valget av byggematerialer og måten de var konstruert på. Både stein- og trebygninger var utsatt for fukt og kunne over tid få råteskader. Derfor var det nødvendig med et konstant vedlikehold. Kristenrettene hadde bestemmelser for når kirkebygninger ikke lenger var egnet som rom for forsamlingen, og når kirken måtte repareres og eventuelt gjeninnvies. Kirker var bruksgjenstander. Om de ikke lenger var brukbare, kunne de bygges om, rives og flyttes. Kristenrettene i middelalderen var pragmatiske når det gjaldt kirkenes tilstand. Det var satt betingelser for når en kirke var i så dårlig stand at den ikke lenger skulle brukes. Om ikke kirkeeieren vedlikeholdt bygningen, kunne biskopen fjerne relikviene fra altergjemmet og derved lukke kirken for messehold. Derfor står det en hel del i kristenrettene om hvordan man skulle forholde seg til mangelfullt vedlikeholdte bygninger. Særlig må spørsmål om det økonomiske ansvaret for bygging og hvem som skulle utføre vedlikehold av kirken, ha vært viktige.

Om ikke kirkeeieren vedlikeholdt bygningen, kunne biskopen (...) lukke kirken for messehold

De norske kristenrettene viste til de bærende hjørnestolpene i trekirkene som eksempel på når kirkene ikke lenger skulle brukes. Det var to tilnæringer – en positiv og en negativ. I Eldre Frostatings kristenrett het det positivt at kirken kunne brukes så lenge de samme hjørnestavene (*horn stoffer*) var uforandret.²⁹ I Eldre Borgartings kristenrett het det først at innvielsen gjaldt så lenge steinen som hjørnestaven sto på, lå på plass (*horn steinar standa*).³⁰ Et annet sted het det at innvielsen gjaldt så lenge hjørnestaven sto.³¹ Dette ble også gjentatt et tredje sted i samme lov.³² Tilsvarende het det i Kong Magnus Håkonssønns nyere Borgartings kristenrett at kirken beholdt sin innvielse så lenge hjørnestavene sto.³³ Dette innebar at man etter eventuell demontering og flytting måtte gjeninnvie bygningen. I disse kristenrettene formulerte man på en positiv måte når kirkene var i brukbar stand.

I Den eldre Gulatingslovens kristendomsbolk var det derimot uttrykt negativt at om alle de ulike kirkene ble brutt ned og/eller hjørnestavene falt, skulle de bli gjenreist og kirken gjeninnviet.³⁴ I Nyere Gulatings kristenrett het det at om kirken falt ned og hjørnestavene ble brutt, skulle nytt tømmer

bli fraktet til tuften innen 12 måneder.³⁵ I Kong Sverres kristenrett var formuleringen «om kirken ble brutt ned og hjørnestavene falt».³⁶ Det var også valørforskjeller i de tre kristenrettenes avskrifter. Kirken kunne *brytes* ned og hjørnestavene *falle*, eller så kunne kirken *falle* og hjørnestavene *brytes* ned. Men begges skjebne ble ikke beskrevet med samme ord i samme lov. Dessuten var det *og* mellom handlingene, mens i én avskrift var det *eller*. Handlingsmessig var det neppe ment noe annet ved at «hjørnestaver *og* kirken hadde falt», enn ved at «kirken var brutt ned *eller* at hjørnestavene hadde falt». Antagelig kommer slike ulikheter av skriftlig skjødesløshet.

(...) kanonisk rett sa at kirkens vedlikeholdsfond (*fabrica*) først skulle bli brukt

I kristenrettene beskrev man alminnelige, kjente bygningsdeler i de vanlige trekirkene som folk så rundt seg. Det var trekirker både med jordgravde stolper og staver på fundament. Det er derfor ikke bygningsfaglige beskrivelser av spesielle byggemåter eller situasjoner i kristenrettene; reglene må oppfattes billedlig. Så billed-

lige er reglene at de også synes å ha inkludert steinkirker, som det etter hvert ble mange av.

Det var også viktig å fastsette hvem som skulle betale og utføre reparasjoner etter omfattende skader på alter eller bygning. Etter de eldre norske kristenrettene hadde bøndene vedlikeholdsplikten om de kunne, mens kanonisk rett sa at kirkens vedlikeholdsfond (*fabrica*) først skulle bli brukt.³⁷

Nedleggelse og rivning

Selv om godt utførte og vedlikeholdte kirker gjerne hadde en lengre brukstid enn dårlig utførte og mangelfullt vedlikeholdte bygninger, ble alle bygninger sakte brutt ned, uansett vedlikehold og reparasjoner. Mange deler av trekirkene kunne være mer utsatt for skade, som grunnstokker, bunnsviller, bærende stolper og takbelegg. Andre deler, derimot, som indre konstruksjoner og inventar, kunne være i god stand ved rivning. En fullt brukbar bygning kan dessuten ha blitt revet og erstattet av en ny av andre årsaker enn de rent bruksmessige. For eksempel kan en plutselig god økonomi, forandring i demografi, eller skifte av lokal kirkelig eller verdslig ledelse ha vært årsaker til endringer. I norsk kirkerett var det et uttalt forbud mot «å legge tuften øde», men det må ofte ha blitt gjort allikevel, ut fra alle de antatte kirketuftene som er påvist i nyere tid.³⁸

Det kan synes som et paradoks at bygninger ble innviet til kirker for evig tid, til tross for at de ut fra all erfaring bare hadde begrenset brukstid og kunne rives og eventuelt flyttes. I dette ligger at bygningen ved innvielse ble satt til side for kirkelig bruk og at den beholdt sin status så lenge det var mulig å feire messe i den. En bestemmelse i en botshåndbok tillagt Theodor av Tarsus, som var erkebiskop i Canterbury (668–690), sa at når en kirke ble flyttet, var det tilstrekkelig at presten stenket tuften med vievann og plasserte et kors der alteret hadde stått. Videre het det at treverk fra en kirke ikke måtte brukes til andre byggverk enn nye kirker eller kapeller. Skulle de ikke gjenbrukes i en annen kirke, måtte materialene brennes på bål slik at de ikke kunne bli brukt til andre formål.³⁹ Stolper og planker var ikke i seg selv gjort hellige ved innvielsen, men var deler av et rom som ble «helliggjort» ved at folk var til stede ved liturgien. I rettssamlingen til Gratian fra etter 1139, står det at tre fra en tidligere innviet kirke ikke skulle bli gjenanvendt i en verdslig bygning.⁴⁰ Å rive en kirke var en kirkerettslig handling, og det har tilsynelatende aldri vært fulgt av noen ritus når relikvier, døpefont, skulpturer og malerier, hellige kar og klær og klokker ble flyttet videre til en annen bygning.⁴¹

Oppsummering

Kirken i middelalderen hadde klare forestillinger om sitt styre, sin organisering, liturgi og sine ritualer. Men det er ikke kjent noen skriftlig regel for hvordan bygningene skulle være, hvordan man ønsket økonomi, form, størrelse, materialtype eller konstruksjon for bygninger som skulle innvies til kirker. Bygninger som lignet på kjente forbilder og oppfylte funksjonelle og økonomiske minimumsbetingelser, kunne bli innviet uansett.

Verken tre- eller steinkirker var råtesikre og ulike bygninger hadde ulik brukstid avhengig av den valgte byggteknikken, materialvalget og kvaliteten på vedlikeholdet. Man må kunne anta at kirkebyggerne anstrengte seg for å finne løsninger som gjorde bygningene mest mulig solide og enkle å vedlikeholde. Men selv ikke erfarne håndverkere kunne forutsi en bygnings brukstid, eller når noe ville brette, ryke, sige eller brytes over ende. Det var for en stor del avhengig av senere generasjoners vedlikehold. Til enhver tid har nok håndverkere derfor hatt et fatalistisk forhold til råteskader, og mange bygninger var laget slik at utsatte deler kunne bli skiftet ut når det ble behov for det.

Alter og kirkebygning ble alltid innviet for evig på tuften. Allikevel ble kirker ombygget og gjeninnviet, revet og brent, flyttet og gjenoppført, og tuften lagt øde. Dette viser at det var funksjonen, mer enn objektet, som var målet for innvielsen. Det var ingen regler som omtalte verdien av å ta vare på spesielt verdifulle fortidsminner. Reglene var pragmatiske. Handlingsnormen som ble gitt i den islandske regelen, var at kirken skulle kunne brukes under alle værforhold. Ved en slik regel unngikk man kompliserte detaljer om konstruksjon og drøfting om typer, materialer og grader av skader. De norske kristenrettene beskrev på en billedlig måte materialsvikt i de bærende hjørnestavene og brukte betegnelsene brytes i stykker (*brotna*), og falle fra oppreist til liggende stilling (*falla*). Det var generelle omtaler og de sa ikke noe om hvorvidt skadene skulle være forårsaket av ytre eller indre krefter. Bestemmelsene i kristenrettene skilte heller ikke mellom ulike måter å fundamentere på, om det var snakk om stolpe- eller stavkirker, og de beskrev ikke hvordan stavene kunne være avstivet i konstruksjonen. Betingelsene i kristenrettene sa også lite om behovene for større areal, ombygging, vedlikehold, reparasjon, nedrivning eller gjenoppbygging.

Artikkelen har spurt om hvilket forhold Kirken som institusjon hadde til vedlikehold og rivning av kirkebygg i middelalderen. Stolper og planker var ikke gjort hellige ved innvielsen, men kirkerommet var «hellig» når folk deltok i liturgien, når eukaristien var til stede i tabernakelet og relikvier lå i relikviegjemmet i alteret. Kirken var opptatt av om bygningene fungerte for liturgi og trospraksis. Kristenrettene beskrev når kirkene måtte repareres og av hvem. Nedleggelse av en kirke var en juridisk verdsliggjøring, utført av Kirken selv. Handlingen kan ha vært ansett som en nøktern rutine, og foregikk antagelig uten noe formulert rituale. Det å rive bygningen og renske tuften var et praktisk ryddearbeid. Ut fra dette må man kunne si at synet på kirkebygningen gjennom middelalderen var praktisk, kirker ble anlagt og nedlagt, reist og revet. Med bakgrunn i denne tradisjonen burde det også være mulig å drøfte rivning av enkelte kirker i Norge i dag.

Noter

- 1 Friedberg 1993, II: 652, 653.
- 2 Dutton 1993:4.
- 3 Cubitt 1995:99, 159.
- 4 Slafkosky 1941:19.
- 5 Frere 1910:25.
- 6 Mansi XV: 47980.
- 7 Migne, PL 132:187.
- 8 Hellinger 1962:19.
- 9 Contreni 1987:162.
- 10 Slafkosky 1941:17; Frere 1910:34–35
- 11 Vollrath 1985:222; Thorpe 1840:105.
- 12 Whitelock 1981, I:210.
- 13 Tellenbach 1996:82.
- 14 Friedberg I:615 (Dec. Sec. Pars, C, x, qI, c.11).
- 15 B. I, 10; II, 19, 22; III, 14 (NGL IV:635ff); E. I, 32; II, 28; G 8, 33; F II, 44.
- 16 Hamre 2003:223.
- 17 Gulczynski 1942:13.
- 18 Gulczynski 1942:23.
- 19 Singer (1902) 1963:545; Gulczynski 1942:23.
- 20 Sleumer (1926) 1996:339.
- 21 Sleumer (1926) 1996:750–751.
- 22 Friedberg I:1299 (De cons. I. XIX);
- 23 Gratian III, XL, c. 6x; Friedberg (1879) 1955:II, 634.
- 24 NGL V:24.
- 25 Grágás, no. 4 1870:16.
- 26 Grágás 1870, no. 2, 22; no. 3:13, note 4.
- 27 Kroman 1945:II, 226.
- 28 Kroman 1945:II, 227.
- 29 «Kirkia skall halda vixlu sinni mederall horn staffer ero hinir samu (...)» F. VII. 9; NGL IV:54; Fritzner 1891:II, 43.
- 30 «Nu hældr vighingh a kirkiuæ meðan (ms. mederall) horn steinar standa». B. I, 10; NGL I:345; Fritzner 1891:II, 44.
- 31 «Nu hældr vighing af kirkiu æ medan hornstafer standa (...)» B. II, 19; NGL I:360.

- 32 « Nu hældr viging a kirkiu æ medan hornstæfuer standa.» B. III, 14; NGL I:369.
- 33 «(...) hældr kirkia vigslu sinni medan hornstafuer standa upp.» NB 5; NGL II:295.
- 34 «En ef su kirkia brotnar oc (eða) falla hornstaver (...)» G. 10, 12; NGL I:7–8; Eithun et al 1994:38.
- 35 «En ef thær kirkiur falla niðr oc brotna hornstafr (...)» NGL II:328, 8.
- 36 «En ef su kirkia brotnar oc falla hornstafr (...)» NGL I:415, 1.
- 37 NGL, 2.R.I:381, n. 2.
- 38 NGL, F. II. 13; E.I, 34 og 39; B. I, 8; G I, 12; J. 9,65
- 39 Man kan ha tenkt på bruk i magi: McNeill & Gamer 1938:199; Haddan & Stubbs, III:589.
- 40 Friedberg 1993, 1:1303.
- 41 McNeill & Gamer 1938:199.

Litteratur

- Contreni, J.J.: «From Polis to Parish», i T.F.X. Noble and J.J. Contreni (eds.): *Religion, Culture and Society in the Early Middle Ages. Studies in Honor of Richard E. Sullivan*, Western Michigan University 1987
- Cubitt, C.: *Anglo-Saxon Church Councils, c. 650–850*, London 1995
- Dutton, P.E. (ed.): *Carolingian Civilization. A Reader*, Ontario 1993
- Eithun, B., M. Rindal, T. Ulset (utg.): *Den eldre gulatingsslova*, Oslo 1994
- Frere, W.H.: *Pontifical Services*. Alcuin Club Collection, vol. 1, London 1901
- Friedberg, A. (ed.): *Corpus Iuris Canonici*, bd. I–II (Leipzig 1879–81), opptr. Graz 1993
- Fritzner, J.: *Ordbog over Det gamle norske Sprog*, vol. I–IV, Kristiania 1886–1972
- «Grágás 1883»: *Grágás: Stykker, som findes i det Arnamagnæanske haandskrift, nr. 351 fol. Skalholtbok og en række andre haandskrifter*, København 1883
- Gulzynski, J.: *The Desecration and Violation of Churches*, Washington 1942
- Haddan, A.W. & W. Stubbs (eds.): *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and England*, vols. I–III, Oxford 1869–71
- Hamre, A.-M.: «Visitasen» i Imsen:215–230, 2003
- Hellinger, W. 1962–1963: «Die Pfarrvisitationen nach Regino von Prüm» i *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, bd. I, 1962: 1–116; bd. II, 1963: 76–137

- Imsen, S. (red.): *Ecclesia Nidarosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Trondheim 2003
- Kroman, E.: *Danmarks Gamle Love paa Nutidsdansk*, bd. I–III, København 1945
- Mansi, J.D.: *Sacrorum Conciliorum Nova [...]*, vols. 1–53, Paris [1769–98] 1901–27
- McNeill, J.T. & H.M. Gamer: *Medieval Handbooks of Penance*, New York 1938
- Migne, P.L.: *Patrologia cursus completus [...]* series Latina, vols. 1–221, Paris 1841–1864
- NGL: *Norges gamle Love indtil 1387*, bd. I–V, udgivet ved R. Keyser, P.A. Munch, G. Storm og E. Hertzberg, Christiania 1846–95
- Singer, H. (ed.): *Summa of Rufinus on Gratian's Decretum, 1164. Rufinus von Bologna, Summa Decretum* (Paderborn 1902), Aalen/Paderborn 1963
- Slafkosky, A.L.: *The Canonical Episcopal Visitation of the Diocese*, Washington D.C 1941
- Sleumer, A. (ed.): *Kirchenlateinisches Wörterbuch*, Hildesheim [1926] 1996
- Tellenbach, G.: *The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century*, Cambridge 1996
- Thorpe, B. (ed.): *Ancient Laws and Institutes of England*, London 1840
- Vollrath, H.: *Die Synoden Englands bis 1066*, Paderborn 1985
- Vykoukal, E.: «Ein unbekanntes liturgisches Kapitulare, aus der Karolingerzeit» i: *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller*, vol. I : 337–49, Paris-Louvain 1914
- Whitelock, D., M. Brette & C. N. L. Brooke (eds.): *Councils and Synods with other Documents Relating to the English Church*, vol. I, Oxford 1981